

PRE STAROGRÉCKYCH UČENCOV BOL VESMÍR OZDOBOU

Keď započujeme vo vedeckej diskusii s astrofyzikom či astronómom spojenia ako „kozmicke žiarenie“, „kozmicke teleso“ alebo „kozmicke rýchlosti“, väčšinou im intuitívne rozumieme a vieme, že daný odborník má na mysli všetko to, čo sa spája s vesmírom. V prírodných vedách sa latinizovaný starogrécky termín „kosmos“ používa ako alternatívny výraz pre slovo „vesmír“. Ak by sme sa však pozreli na pôvodný význam starogréckeho výrazu *kosmos* (κόσμος), zistili by sme, že v dávnych dobách označoval niečo celkom iné.

Prvýkrát sa toto slovo vyskytuje v Homérových eposoch, ktorých vznik datujeme približne do 8. storočia pred Kristom. Najvýznamnejší grécky básnik však nehovorí o vzniku sveta, neopisuje vesmír a nehladá ani nijakú prvotnú príčinu, z ktorej mohli vzniknúť univerzum. Básnik „len“ spieva o Achillovom hneve a Odyseovom návrate z trójskej vojny. To, akú mal predstavu o svete vtedajší Grék, sa dozvedáme len okrajovo. Homér síce naznačuje, že celý svet obmýva svetové vodstvo Ókeanos, že Zem je plochá a nachádza sa presne medzi Olympom a podsvetím, teda ríšou, kde vládne Hádes a Persefona, ale nikde nepoužíva výraz *kosmos* ako označenie pre svet alebo vesmír.

Kozmológia či kozmetika?

Homér tento termín využíva, keď hovorí o rade zbraní, ktorý je krásne usporiadaný a symetrický. Taktiež ho uvádza napríklad pri opise šperkov, ktorými sa ozdobila Odyseova manželka Penelopa, či na označenie reči, ktorá nie je slušná, teda nie je vyrieknutá „podľa poriadku“. Na inom mieste zas dané slovo označuje stavbu, konkrétne stavbu legendárneho trójskeho koňa. Čo majú všetky tieto výrazy spoločné? Homér vo svojich básňach jednoducho predznamenáva budúci význam slova *kosmos*. Používa ho všade tam, kde chce naznačiť, že ide o poriadok a usporiadanosť, ktorá je symetrická, a teda aj krásna. Pre starovekého Gréka všetko to, čo bolo

usporiadané, symetrické a v istom zmysle slova harmonické, bolo zároveň aj krásne a predstavovalo tak akúsi výnimočnú ozdobu – či už hovoríme o *hérooch*, teda hrdinoch, ktorí sú svojimi usporiadanými rečami a činmi ozdobou a pýchou achájskeho vojska, alebo o usporiadanosti prírodných živlov, ktoré vytvárajú jednotný celok, teda vesmír. S istou dávkou nadhľadu by sme tak mohli povedať, že Homérove použitie slova *kosmos* má oveľa bližšie k našmu výrazu kozmetika. Kozmetika je činnosťou alebo možno aj umením, ktorého úlohou je zdobenie. Homérsky výraz *kosmos* vo väčšine prípadov implikuje rovnako proces zdobenia či dekorácie. Kedy sa teda začal tento starogrécky výraz používať na označenie sveta, svetovej usporiadanosti a vesmíru?

Prechod od chaosu ku kozmu

V západnej tradícii myslenia sa za akéhosi tvorca prvých kozmogónií považuje básnik Hésiodos z Askry. Jeho báseň *Theogónia* rozpráva síce o pôvode bohov, ale zrodenie bohov v tomto prípade predstavuje istú alegóriu na vznik sveta. Hésiodove prvotné božstvá sú vlastne kozmické zložky (zem, voda, vzduch atď.). Hésiodos je tak kľúčovou postavou, vďaka ktorej dokážeme v gréckom myslení identifikovať prechod od chaosu ku *kosmu*, teda od akejsi neusporiadanosti k svetovému poriadku. Logicky by sme teda očakávali, že básnik bude používať na viacerých miestach termín *kosmos* v zmysle svetovej

usporiadanosti. Opak je však pravdou a termín *kosmos* Hésiodos dokonca vôbec nepoužíva – ani v zmysle ozdoby, ani v zmysle poriadku, usporiadanosti či ozdoby. Hoci básnik s týmto výrazom nepracuje, mohli by sme povedať, že pôvodné usporiadanie sveta vníma ako dokonalé, teda opäť ako istú ozdobu. Tento názor vyplýva najmä z jeho druhej básne – z didaktického eposu *Práce a dni*. V tejto epickej skladbe sa nachádza známy mýtus o štyroch kovoch, ktorý zobrazuje rôzne štádiá vývoja sveta. Fiktívne dejiny ľudstva Hésiodos vykresľuje ako degeneračné. Na počiatku dejín stojí zlatý vek Krona, ktorý všetko dokonale usporiadal, vytvoril svetový poriadok a nastolil tak božskú spravodlivosť. Ďalšie etapy v dejinách sveta sú zakaždým už len horšie a horšie a smerujú k úpadku. Je zaujímavé, že práve Hésiodos antcipoval mnohé neskoršie filozofické myšlienky – či už ide o koncepciu univerzálnej odplaty u Anaximandra z Miléty, alebo o predstavu Empedokla z Akragantu, že vesmír sa riadi princípom sváru, teda odpudivosti (aj vo fyzikalistickom význame, ktorý odmieta všetko, čo nie je uchopiteľné metódami fyziky a čo sa nedá vyjadriť jej jazykom). V danej súvislosti sa napríklad v *Theogónii* dočítame, že Uranos, po tom, ako ho zbavil jeho najmladší syn Kronos prirodzenia, sa s hnevom obrátil na všetkých Titanov: za ich morálne odpudivý čin ich v budúcnosti neminie odplata. Viacerí bádatelia zaoberajúci sa dejinami antickej filozofie uvádzajú, že sú to práve predsokratovskí myslitelia,

Mgr. Zuzana Zelinová, PhD., pôsobí na Katedre filozofie a dejín filozofie Filozofickej fakulty UK. Je členkou riešiteľského kolektívu APVV projektu „Paradigmatické zmeny v nazeraní na vesmír a človeka z filozofickej, teologickej a fyzikálnej perspektívy“, na ktorom spolupracujú odborníci z piatich fakúlt Univerzity Komenského.

ktorí začali používať termín *kosmos* na označenie sveta či vesmíru. Prijatie tejto hypotézy je však náročné. Výraz *kosmos* v predsokratovskej literatúre sa veľmi ťažko textovo dokladá. Problém je v tom, že na rozdiel od homérskeho a hésiódovského diela sa nám práce predsokratovcov nezachovali priamo, ale iba v odpisoch a citáciách mladších autorov, často doxografom, teda zberateľom filozofických poučiek a zostavovateľom takýchto diel, žijúcich o päť až šesť storočí neskôr.

Originálne riešenia kozmickej hádanky

S gréckymi prírodnými filozofmi sa spájajú viaceré – z pohľadu dneška – podivuhodné či obskúrne kozmologické názory. Hoci sa úvahy prvých kozmológov neraz opierali o panpsychizmus (hlásajúci názor, že duševno je základom akejkoľvek skutočnosti) alebo panteizmus (učenie stotožňujúce prírodu s Bohom/božstvom), ich pokusy vysvetliť svet z jedného základu a pomocou mechanizovaných procesov boli mimoriadne originálne a podnetné pre ďalší rozvoj kozmológie a prírodných vied. Slovanami niektorých moderných bádateľov sa tak prví filozofi snažili zodpovedať „kozmicke hádanku“ a skúmali pôvod, štruktúru a zloženie univerza. Každý filozof prišiel s originálnym riešením: za akési prvotné príčiny (*archai*) sa považovali nielen voda (Tháles), ale aj vzduch a svetový dych (Anaximénés); to, čo je nevymedzené, neohraničené (Anaximandros); oheň

(Hérakleitos); číslo (pytagoreizmus) či svetová myseľ (Anaxagorás). Každá nová teória o *arché* však postulovala odlišné tézy a premisy. Thalés mohol označiť za *arché* vodu, pretože voda predstavovala základ života: mŕtvoly vysychajú, pretože ich opustila duša – voda. Anaximandros vyhlásil za *arché* božský *apeirón*, teda kvalitatívne nediferencovanú a priestorovo neobmedzenú pralátku. Keďže je bytie všetkých vecí obmedzené časom, domnieval sa, že je odsúdené zaplatiť pokutu za to, že vstúpilo do bytia vystúpením z toho, čo je *apeirón*, a musí sa časom prinavrátiť do svojho pôvodného, *apeironického* stavu. Anaximénés rozpoznal vo vzduchu, vanutí vetrov a meteorologických javoch základný oživujúci princíp, ktorý oživuje ľudí, ale aj celú prírodu. Hérakleitos vyhlásil oheň za kráľa, ktorý sa chce aj nechce nazývať Diom a ktorý vytvára vo svete harmóniu protikladov. Pytagorovci uvažovali o čísle vo figurálnom význame ako o individualizovanom čísle, ktoré je vlastné pre každú bytosť a vec vo svete a ktoré sa preto dá vyjadriť matematicky, resp. geometricky. Anaxagorás napokon vyhlásil svetovú myseľ za hegemonu celého univerza, ktorý ho ovláda a riadi všetky procesy: od pohybu planét cez rast rastlín až po ľudské myslenie. Títo filozofi však pravdepodobne pracovali s výrazom *kosmos* a s jeho odvodeninami skôr v pôvodnom homérskom význame, teda v zmysle nejakého poriadku, usporiadanosti či štruktúry, ktorá sa však nevyhnutne ešte nemusela spájať s prívlastkom „svetová“.

Harmónia hodná obdivu

Zdá sa, že starogrécky termín *kosmos* v zmysle svetovej usporiadanosti či vesmíru používa až sokratovská tradícia, konkrétne Platón. Jedným z najznámejších antických diel zaoberajúcich sa vznikom sveta je Platónov dialóg *Timaios*. Práve tam sa stretávame s prvým použitím predmetného starogréckeho výrazu v tom zmysle, v akom ho bežne používame dnes. Božský remeselník *demiurgos* vytvára celý svet prostredníctvom aktu zvaného *diakosmesis*, teda usporiadaním entít a živlov do harmonického poriadku, resp. celku. Výraz *diakosmesis* však stále nemá ďaleko od homérskeho myslenia. Tak ako je Homérov Agamemnón *kosmétorom*, teda usporiadateľom ľudu a bojových šikov, tak je Platónov *demiurgos* usporiadateľom celého vesmíru. Ten predstavuje krásnu ozdobu, podľa ktorej vzoru má byť usporiadaný nielen ideálny štát, ale aj ľudská duša. Mohli by sme tak povedať, že starogrécka filozofia sa v rámci kozmologických úvah nikdy nedokázala oslobodiť od pôvodného významu, ktorý v sebe termín *kosmos* skrýval. Vesmír pre učencov tohto obdobia nebol iba výsledkom zlučovania elementov, pôsobením rôznych príčin a zákonov. Bol pre nich vzorom ideálnej usporiadanosti a nádhernou ozdobou, ktorú treba nielen skúmať, ale aj obdivovať.

